

Zrínyi-szótár

Zrínyi Miklós életművének magyar szókészlete

Zrínyi-könyvtár V. Sorozatszerkesztő: KOVÁCS SÁNDOR IVÁN
Szerkesztette BEKE JÓZSEF. Argumentum, Bp., 2004. 948 lap

1. A szépirodalom nyelvhasználati jellemzőinek leírását az írói (költői) szótárak mint lexikográfiai feldolgozások alapkutatói célból végzik. Ezek a szótárak – természetesen főként a szótan vonatkozásában – a leírás számos részterületén halmoznak föl a további kutatásokhoz alkalmazható ismereteket. Minthogy minden efféle szótár parole-jellegű, nyilvánvaló stilisztikai fontosságuk, amelynek jelentőségét azért sem szükséges taglalni, mert BENKŐ LÁSZLÓ annak idején monografikusan feldolgozta e kérdéskört magyar és nemzetközi vonatkozásban (BENKŐ LÁSZLÓ, *Az írói szótár. A szépirodalmi nyelv és stílus lexikográfiai feldolgozása*. Bp., 1979.), és szerkesztett maga is Juhász Gyula teljes lírájából írói szótárat (Juhász Gyula költői nyelvének szótára. Bp., 1972.). BENKŐ LÁSZLÓ tevékenységével egyidejűleg már folytak a MTA Nyelvtudományi Intézetében a Petőfi-szótár munkálatai, amelyek irodalmunk nagy alakja teljes életművének szótárba foglalását eredményezték (GÁLDI LÁSZLÓ et al. szerk., *Petőfi-szótár. Petőfi Sándor életművének szókészlete*. Bp., 1973–1987. = PSz.). Juhász Gyula és Petőfi Sándor mellé Balassi Bálint sorakoztatható föl, az ő összes művéből is készült szótár (JAKAB LÁSZLÓ – BÖLCSKEI ANDRÁS, *Balassi-szótár. Számítógépes nyelvtörténeti adattár 8*. Debrecen, 2000. = BalSz.). Az írói szótáraknak egyébként számos fajtája van (index, konkordancia, értelmező–minősítő szótár, gyakorisági szótár stb.). Ezek közül megemlítendő, hogy Csokonai Vitéz Mihály nyelvhasználatából adattár (JAKAB LÁSZLÓ – BÖLCSKEI ANDRÁS, *Csokonai szókincstár 1. Csokonai színművei szókincsének szöveg-szótára és adattára*. Debrecen, 1993. = CsSzK.), Arany egyik elbeszélő művéből szótár (PÁSZTOR EMIL, *Toldi-szótár. Arany János Toldijának szókészlete*. Bp., 1986.) készült, s korábban éppen BEKE JÓZSEF készített Katona József drámájából, a „Bánk bán”-ból szótárat (Bánk bán-szótár. Katona József Bánk bán c. drámájának szókészlete. Kecskemét, 1991.). Tehát gyarapodtnak a rajzolatok az elmúlt negyedszázadban a magyar nyelvtudománynak azon a vaktérképén, amelyeken az írói szótárak lennének jelölhetők. – A recenzens szerénytelenül megjegyzi, hogy maga is gyarapította ezek számát két, fajtájában újak tartható munkával: BÜKY LÁSZLÓ, *Füst Milán metaforahasználatának alapjai szótárszerű feldolgozásban* (Szeged, 2002.) és BÜKY LÁSZLÓ, *Füst Milán metaforahasználatának szövegmondattanából szótárszerű feldolgozásban*. Szeged, 2004.

2. A magyar szépírói-költői nyelvhasználatnak számos jellemzőjét tartalmazzák (az említett és a föl nem sorolt) írói szótárak. E nyelvhasználati tulajdonságok főként a stilisztikában hasznosulhatnak, de – amint BENKŐ LORÁND a Zrínyi-szótár (a továbbiakban: ZrSz.) előszavában rámutat – nyelvtörténeti szempontból is „aligha lehetett volna alkalmasabb életművet találni, mint amilyen Zrínyi Miklóse”, hiszen „a XVII. század magyar nyelve ... eléggé kimaradt a történeti nyelvészet és benne a frazeológiai-szótörténeti kutatások érdeklődési köréből” (9). Zrínyinek mint kora egyik

jeles főúranak, gazdálkodójának, politikusának, hadvezérének, valamint tudósának, költőjének és (némi anakronizmussal szólva) közírójának műveltségében a magyar, német, horvát és olasz kultúra ötvöződött, s ez – nem is szólva a latin nyelv hordozta katolikus és protestáns szellemiségről – számos nyomot hagyott nyelvhasználatában, illetőleg (bizonyos mértékben máig hatóan) a magyar nyelvben.

BEKE JÓZSEF a Tájékoztatóban (11–31) részletesen taglalja mindazt, ami a szótár használója számára hasznos lehet. Tisztelettel szól a költő és hadvezér Zrínyiről, s az írói szótárról mint olyanról. Alapos eligazítással szolgál a feldolgozott anyagról (13–6), amely azért is szükséges, mert még nincsen Zrínyi műveinek kritikai kiadása – emiatt a szótárszerkesztő számára KOVÁCS SÁNDOR IVÁN határozta meg a forrásokat. Ezek az 1914. évi NÉGYESY LÁSZLÓ-féle Zrínyi-kiadástól a BEKE JÓZSEF által 2002-ben közzétett két, kisebb Zrínyi-levélig terjednek. A szöveganyagot százharminótezer kézzel írott cédulára vitte föl a szerkesztő és bizonyos művek esetében Bajtai Mária, Beke Józsefné Jenei Zsuzsa és Kristóf Antónia. E cédulaanyagot azért is érdemes megemlíteni, mert a már említett monográfiájában BENKŐ LÁSZLÓ még arról ír (i. m. 1979. 102–6), miféle nehézségeket jelent, hogy a számítógépek írásjelkészlete mennyire hiányos, hogy nem tudnak különbséget tenni kis- és nagybetűs írás között, hogy különféle bajokkal jár az adatoknak lyukkártyára való áttétele stb. Napjainkra a számítógépekkel végzett munkának az efféle hátrányai megszűntek, illetőleg számos új lehetőség született az ilyen tevékenységekben, amelyek révén a szótárkészítésben bizonyos előnyös változások is tapasztalhatók. Mostanság aligha érdemes már a cédulázás fizikailag klasszikus művészetével kezdeni az efféle munkát. Megemlíthető: az a hét évtizeden át gyűjtött, csaknem ötmillió cédula, amely az Akadémiai nagyszótárhoz készült, éppen a most következő években és bizonyonnan a számítógépes lehetőségek jóvoltából (is) látszik révbe érni (vö. CSENGERY KINGA – ITTÉS NÓRA szerk., *Mutatványok az Akadémiai nagyszótárból*. Bp., 2002. 7–8).

BEKE JÓZSEF intézményi háttér nélkül dolgozva jobbára munkája előrehaladtával kapott szerény támogatást (a Magyar Irodalomtörténeti Társaságtól, a kecskeméti és a megyei önkormányzattól, gimnáziumától, barátaitól és másoktól), ezek mértékét és mibenlétét az jelzi, hogy megköszöni a cédulák papirosanyagát éppúgy, mint a Bányai Júlia Gimnázium szekrényeiben való elhelyezésüket és így tovább. E segítségék révén a munka folyamán át tudott térni a hagyományos munkatechnikáról a számítógépesre. (Vajon az ő munkájának tíz esztendeje alatt a nyelvész szakmához került különféle, például a professzorinak mondott ösztöndíjak és egyéb pályázati pénzek hány esetben hasznosultak a ZrSz.-hoz hasonlítható eredménnyel?) BEKE egyike azoknak a hajdan az ország számos gimnáziumában munkálkodó tudós tanároknak, akik a napi iskolai munka mellett tudományos tevékenységet is folytatnak, és akik jobbára abból a tudomány iránti elkötelezettségből dolgoznak, amelyet egykori professzoraik sugárzó egyénisége alakított ki bennük. Erről tanúskodik az, ahogy BEKE JÓZSEF a ZrSz.-at „Mészöly Gedeon nyelvészprofesszoromnak” ajánlással indítja. Tudománytörténeti vonatkozású, hogy ugyancsak MÉSZÖLY szegedi diákja volt és BEKE JÓZSEF évfolyamtársa a szintén tudós tanárrá vált ÖRDÖG FERENC, a magyar onomasztika jeles alakja is (l. GERSTNER KÁROLY, Ördög Ferenc 70 éves: MNy. 2003: 251–3).

BEKE JÓZSEF Zrínyinek valamennyi magyar és idegen szavát külön cédulára vitte, csupán a határozott névelőről, az *és*, *s*, a *ne* és *nem* szavakról, illetőleg a tömegesen előforduló *kegyelmed*, *nagyságod* fajtájú szavakról közli, hogy egy-egy írásműre vonatkozó összesítést készített (16).

Természetesen a cédulaanyagnál némileg szűkebb a ZrSz. anyaga. Nem közöl tulajdonneveket, jelzetszerű számneveket és adatként szereplő számneveket. Az idegen szavak (ezeknek többsége latin) viszont bekerültek a szótárba, ha „magyar mondatba illeszkedve, abban láthatóan egy fogalmat jelölve, magyar végződéssel szerepelnek” (16). A több szóból álló idegen kifejezéseket a Függelékben (931–46) közli a szótár, ám a szerkesztő szerint ma is ismeretesekeket címszóként találjuk meg (például *in flagranti*, *in flore*, *in genere*). Az arab, latin, perzsa, török és egyéb eredetű föltünteti a szótár.

A címszavakat a szótáríró az ÉrtSz. címszavainak megfelelően alakította, a csupán Zrínyi nyelvhasználatában meglévő szót csillag jelöli: **jóvolta*, **kvártélyozás*, **szerencse-szellő*, **szeren-*

cse-szélvész. A címszavakra vonatkozó leírási-helyesírási kérdésekről kielégítő tájékoztatást kapunk (18–20); hasonlóképpen a szócikkek felépítéséről is (20–2). A szócikk élén lévő címszó után az összes előfordulást mutató szám szerepel, például *birsalma* 1, *ember* 519, *kanizsai* 16; alkalmanként megtalálható a Zrínyinél használatos (szó)alak is. A szócikken belül alcímszók is szerepelhetnek. Például az igék csoportjában a műveltető és szenvedő alakok soroltattak ide (hacsak nem címszavak az ÉrtSz.-ban), hasonlóképpen szerepelnek a melléknévi és határozói ige nevek, továbbá néhány más származékfajta. A különféle alaktani és egyéb kérdésekben a szótár felépítésében józan megfontoltság tapasztalható – például kimutatja, hogy az *út* és a *víz* szavak esetében mennyiben tér el a maitól Zrínyi írásmódja (*víz*: 67, *víz*: 29) –, de hozzáteszi a szerkesztő: „Tudom, hogy a mai norma visszavetítése erősen kétes értékű, de talán mégsem teljesen haszontalan tájékoztató adatként” (21). S ha tájékozódik az érdeklődő az írói szótárakban, ez tapasztalható: a BalSz.-ban 13 *víz*-re, a PSz.-ban 136 *víz*-re és 13 *víz* alakra van adatunk, s a Juhász Gyula-szótárban 71 : 13 az arány. BEKE JÓZSEF azon törekvése, hogy az alakváltozatokról is számot adjon szótára, helyes.

A szócikkekben a szófaj megadása után az értelmezés, majd a címszót tartalmazó idézetek és lelőhelyek következnek. Összesen hét adatot ad meg a ZrSz. (ha egyáltalán van ennyi) egy-egy jelentésváltozatra, -árnyalatra vagy stílusjelenségre. Az összes címszónak több mint fele egyszer, illetőleg kétszer fordul elő. „A közölt öt-öt lelőhely további 23%-ot jelent a lehetséges összes előfordulásból, tehát a példák és lelőhelyek összesen a létező adatoknak közel 80%-át tartalmazzák. „[A többjelentésű szavakhoz, ha van] ismét két-két idézet és öt-öt lelőhely kapcsolódik, könnyen belátható, hogy a szótár a költő szavainak, illetve ezek jelentéseinek túlnyomó többségét példával adatozza” (21). Minthogy az írói szótár voltaképpen a kontextusok leltára, ahogy SOLOMON MARCUS (A nyelvi szépség matematikája. Bp., 1977. 141–2) írta, mondhatjuk, hogy a szerkesztő helyesen járt el a lehetőségek megszabta módhoz mérten.

Az értelmezésekben a ZrSz. szerkesztője az ÉrtSz.-ra, a Zrínyi-kiadásokra és -szakirodalomra, MÉSZÖLY GEDEON Zrínyiász-átrására és számos esetben a kötet lektorának, HORVÁTH KATALINNAK véleményére támaszkodott. Arra törekedett, amint írja, hogy a mai művelt ember számára kézenfekvőt ne magyarázza (22). A PSz. kapcsán MARTINKÓ ANDRÁS bizonyos terjengősségre, tudálékosságra és túlbuzgóságra utalt annak idején, illetőleg a közismert szavak értelmezéseinek húsz vagy ötven írói szótár esetében való mulatságosságáról (ItK. 1975: 96, vö. BÜKY: Nyr. 1988: 23–4). BEKE JÓZSEF szótárában és annak értelmezéseiben efféle jelenség aligha található, arról nem szólva, hogy hol vagyunk a húsz írói szótártól... Következzék erre egy példa: az ÉrtSz.-ban a *volta* személyragos főnévnél ez olvasható: „m[elléknév]i jelzővel, főként egy[es] sz[ám] 3. sz[emély]-ben”; a PSz.-ban: „az a tény, hogy v[ala]ki, v[ala]mi olyan, mint a jelző mondja”, a BalSz.-ban: „Az a tény, hogy vki/vmi olyan, amilyenek a jelző mondja”, és végül a ZrSz.: „a szóban forgó személy, dolog olyan, amilyenek a jelző állítja”. Némelykor a szakirodalomhoz utalja használóját a szótár, így például a *sugár* főnév egyik jelentése és a *süllyeszt* ’elpusztít’ ige esetében a TESz.-hez. Hasonlóképpen jelölve vannak a HORVÁTH KATALINTól átvett magyarázatok, pl. *agyarkodik* ’acsarkodik, fenekedik’, *bilikum pohara* ’az üdvözlét pohara, (átv) vkinek a megérkezését üdvözlő ital’ (*billikom* a.), *fene* ’vadállat’; *sugár* ’madárszárny’, *Szivárvány* ’Irisz istennő’.

A bizonytalan jelentésű szavaknál a szótárszerkesztő józan mérséklettel megmarad a bizonytalanság jelzésénél, s nem is mindig ír értelmezést, viszont ad szakirodalmi eligazítást, pl. „*fakat* (?) fn (?)”; *felföld* (?) ; *ün* (?) fn. – A „Föl *fakat* fegyverrel, föl és vitézséggel, | Jertek rá Szízigetre kénkűvel és tüzzel” szöveghelyben lévő *fakat* értelmezésére két lehetőséget mond A. MOLNÁR FERENC: egyik szerint a szó Krisztus keresztyére vonatkoznék, a másik szerint ’fakadt’, vagyis **fakadt fegyver* ’kirántott, elővett fegyver’ (MNY. 1991: 357–9). Valószínűbb azonban, hogy szöveghely így értelmezendő: ’Föl! A fákat fegyverrel, föl (magunkat) vitézséggel!’ Vagyis hasonló parancs és felhívás, mint a „Kard ki kard!”, hiszen a *fegyver* számos jelentésű szó, s itt a lándzsák, pikák és hasonló fegyverek harcra kész állapotba hozására vonatkozik: az efféle hadi szerszámok nyelét és vasát, amelyek együtt négy méternél nagyobbak is lehetnek, nem tartották mindig össze-

szerelve, hasonlóan a kaszához – utóbbit sem mindig vitték összeállítva, vö. BRATINKA JÓZSEF, Adalékok a *fegyver* jelentéstörténetéhez: NéprNytud. 22–23. 1978–79: 71–83. Hasonló kifejezés, felszólítás még a régi kováspuska serpenyőjének puskaporral való megtöltésére a *felporozni a puskát* (vö. KERTÉSZ MANÓ, Szokásmondások. Bp., 1985². 102–3). Jókai Mór regényében a *Nyer-gelj, fordulj!* a hazatérő huszárok csapatának jelszava, amelyet szó szerint végre is hajtanak (A kö-szívű ember fiai I–II. Akadémiai Kiadó, Bp., 1964. 1: 234, 240, 241: „Nyergelj, fordulj!« – szolt a csendes jelszó; a csapat megindult”).

Az *éles* szó egyik előfordulási helyéhez a szótáríró megjegyzi (18), hogy már NÉGYESY LÁSZLÓ is tudta, hogy a kézirat sem ezt tartalmazza, hanem *erős*-t. A szövegdarabban – „Az ki az szerencsét meg nem zabolázza, | Hanem mindent elereszt *éles* szájára .. | .. veszélyre aztot ragad-ja” (*éles* 2 a.) – valóban ez nem lehet, amint A. MOLNÁR (Nyr. 1979: 229–30) rá is mutatott: itt a lótar-tás szókincséhez tartozó *lovat szájára bocsát* (‘engedi nyargalni a paripát’) kifejezéssel kap-cso-latos *erős szájú (ló)* Zrínyi megfogalmazásának alapja, amint a szövegkörnyezet is jól mutatja, amelyben ugyancsak egy lótar-tással kapcsolatos (ha nem is ugor kori) szó van, a *zaboláz* (vö. MÉSZÖLY GEDEON, Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal. Bp., 1956.). Tanácsosabb volt tehát az *erős száj*-nál maradni, ahogy az 1651-ben megjelent. Emellett persze Zrínyi használ-hatta és használta is az *éles* szót a BEKE JÓZSEF leírta jelentésben is: *éles vitélő disciplina* ‘ke-mény, erős, határozott’ (*éles* 2 a.). Sok efféle vitás helyen BEKE JÓZSEF helyesen döntött, példa-képp az *Egy szép kerék rétet völgybe találának* szöveghely említhető, amelyben a *kerék* bizonyára – ugyancsak a szövegkörnyezet következtében – ‘kerék’, nem pedig ‘erdei’, amint HORVÁTH KATALIN és KOVÁCS SÁNDOR IVÁN vélelmezik (I. *kerék* 6 a.).

Vannak utalások is a szótárban; pl. *fal*¹ vö. *rág*. S ha Zrínyinél nincs összevethető példa, a szó álló betűs. (Bár éppen a Tájékoztató *megáll* 6. szócikkében lévő *állja a szavát* – amelyre nincs Zrínyitől adat – esetében ettől eltérően láthatjuk: bizonyára a nyomda ördöge alakította dőlő betűsre az 543. lapon.

Némelykor rövid eligazító értelmezést ad a szótár összeállítója, ha a szöveg valamely része a mai olvasó számára vélhetőleg nem érthető; pl. „De mit csinál Delimán ilyen *látatban* [= ezt látván]? |.. Mind törököt, tatárt rak halva halomban” (*rak* 1 a.), máskülönben ugyanez az idézet másutt nem kap kiegészítést, így *látat* 3 és *nyelv* 1 a.). Egyébként MÉSZÖLY GEDEON szerint „a *látat* helyett a XVI. századtól fogva ‘visio’ értelemben a *látás* járja” (i. m. 216); vö. NYÍRI ANTAL, A Münchener Kódex magyar–latin szótára (Bp., 1993.): *látat* ‘visus; visio’. (A BalSz.-ban és a CsSzK.-ban nincsen meg a szó.)

A szótár szerkesztőjének több, Zrínyi által használt szóhoz és állandósult szókapcsolathoz fűzött részletesebb magyarázata tanulmánykötetében található, I. BEKE JÓZSEF, „Szépen öszveszedett szók”. Tanulmányok az irodalmi nyelv köréből (Kecskeméti Lapok Kft., Kecskemét, 2004. 130–96).

A szótár az átvitt jelentésekre és természetes szörendtől való eltérésre rendszeresen felhívja a figyelmet (*átv*) és (*inv[erzió]*) jelzettel. A ma réginek (és ismeretlennek) ható szavak utalás-sal lelhetők föl: *kaur* → *gyaur*; *könyv* → *könny*.

Stilisztikai minősítések tekintetében BEKE JÓZSEF a PSz.-ban már fölmerült kérdések alapján rendkívül körültekintően döntött úgy, hogy nem kísérel meg ilyen megállapításokat tenni. Ugyanis a PSz. készítői sem tudták sok esetben eldönteni, hogy vajon Petőfi korában, tehát a szótár össze-állítása előtt mintegy százötven évvel mi lehetett régies, elavuló, népies stb. Zrínyi korára, a XVII. szá-zad első felére visszanezve ez még inkább így volna. (Nem beszélve arról, hogy a Zrínyi-írások barokk stílusjegyei miatt akkora szövegmetaszetek kellettek volna még az esetleg megragadható minősítésekhez is, amelyeket terjedelmi okok eleve kizárnak.) A szótár összeállítója a szövegek-ből vett idézeteket úgy igyekezett közölni, hogy tükrözzék valamelyest Zrínyi stílusát, továbbá a szócikkeken belüli alponctokban esetenként nem csupán a jelentésárnyalatokat, hanem bizonyos stílári-s vonatkozásokat is megad (pl. szembeállítás, halmozást, megszólítást stb.). Másutt csoportokban mutatja be a hasonlatokat (pl. a *szél* a.), ugyanígy a metaforikus azonosításokat, pl. *volt* II. 3. a.: „(metaforikus azonosításban) Ez volt szigeti leventáknak virágja...; Az mi első politicánk fegyver

volt, most is annak kell lenni”). Zrínyi nyelvének a későbbi magyartól való különbözőségére a „szokatlan használatban”, „szokatlan kifejezésben”, „szokatlan vonzatokként” megjegyzésekkel utal a szerkesztő (ámbar az utóbbiakat a Tájékoztatóban nem találhatni, csak a szótárban). A „szokatlan vonzat”-ra példa: „bizony .. félek rajta, hogy az csak képmutatás” (*rajta* 8 a.); a „szokatlan kifejezésben” minősítésű esetre: „...az óra itt van | Az kiben kaurnak kell menni romlásban” (*megy* 26 a.); a „szokatlan használatban” megjegyzéshez l. „Az első aphorismushoz [= bölcsekedéshez] való, azért, hogy vagy [= legalább (?)] azon légy, hogy első próbád híres legyen, azután könnyebb hírt megtartani” (*vagy* II. C a.); „... gonosz néven ne vegye, hogy ilyeneket írok Kegyelmednek, ha egy conventios [= szegődött] szolgálának tanácsát, csöndest füle hallhatni [= meghallgathatja, hajlandó meghallgatni], tahát engemet ..” (*fül* 3 a.).

A közmondások, szólások, példabeszédek és egyebek a „szólásban” jelöléssel vannak ellátva. A kétséges értelmezéseknél a szótárszerkesztő a CzF., továbbá O. NAGY GÁBOR és DUGONICS műveire igyekezett hagyatkozni. A bizonytalanságokra a Tájékoztatóban tér ki egy szólás kapcsán („az guba is húzza, de az gubát is húzzák” ~ „ha a gubát huznák, az guba is huzna”). Megjegyzem, hogy erről a CzF.-ban és O. NAGYNál is szereplő szólásról nemrég A. MOLNÁR FERENC írt, ő a *guba* szó ’(göndör szőrű) kutya’ jelentésével magyarázza az egymással való marakodást kifejező szólást (MNY. 2002: 473). A ZrSz. négy (szólásban szereplő) *guba* főnévről tud ’durva szövésű, fürtös anyagú felsőkabát’ jelentéssel. Mindenesetre BEKE jól magyarázza a szólásnak a szöveg helyen való értelmét „a harccal együtt jár a kölcsönös kockázat; minden megtörténhet” (*guba* a.).

„A hivatkozásokban felhasznált művek rövidítései” (30) és az „Egyéb felhasznált irodalom” (30–1) után következnek a „Statistikai adatok” (32–103). Van lista a címszók szófaji megoszlásáról, az ÉrtSz. anyagával való összevetésről – ui. a ZrSz. csillaggal jelzi azokat a szavakat, amelyek az ÉrtSz.-ban nem szerepelnek, ezek a teljes anyag 22,7%-a –, és van kimutatás a címszavak és alcímszavak előfordulásáról is, továbbá a *lesz, tesz, vesz* igék alakváltozatainak előfordulásáról, s végezetül az idegen szavakról. Ezek között természetesen a latin vezet 6,39%-kal (440 szó), amely arány előfordulásuk 981 darabjával az összeshez mindössze 0,77%. – A statisztika részletezi a címszavak előfordulási rendjét. Az *a ~ a’ ~ az* vezet 12 785-tel (a BalSz.-ban 1459 a névelők összes száma, a PSz.-ban 30 501), második az *és* (a BalSz.-ban a 33., az *s* viszont a 2., a PSz.-ban az *s* 10 186, az *és* 4 664 előfordulással található meg, ezek a 2. és 5. helyet jelentik); az *én* névmás 1034 adattal a 12. (míg ez a BalSz.-ban 4., a PSz.-ban a 18.). Ezek az adatok természetesen számos okból közvetlenül nem hasonlíthatók össze, mégis jeleznek valamit a főként lírai anyagot tartalmazó BalSz., a lírai és prózai anyagú PSz., illetőleg a szintén nem elsősorban lírai szöveganyagú ZrSz. eféle szempontú fölhasználhatóságára is. A szótömegek több mind fele egy vagy két előfordulású (kb. 3 700), amint a listából megállapítható, s az egyszeri előfordulású szavak száma kb. 2 700, az összesnek (6 882) tehát kevesebb, mint a fele; s ez a gyakorisági megoszlás általános. A PSz.-ban az egy előfordulású szavak száma 9 880, az összes pedig 22 719 (vö. FÜREDI MIHÁLY – KELEMEN JÓZSEF szerk., A mai magyar nyelv szépprózai gyakorisági szótára 1965–1977. Bp., 1989. xi).

A szótár szövegközlései megbízhatók, több szövegdarabot ellenőriztem (*bizonyára, borostyánfa, fatalis necessitas, keményít, nemzet* stb.); másutt is legföljebb néhány jelentéktelen szeplőt találhatni: *Vezuv* o: *Vezűv* (*szív*² a.), 23 % o: 23% (21 és passim).

Az Argumentum Kiadót dicséret illeti, hogy vállalta a kötet megjelentetését. (Egyébként kiadói tévedésre gyanakodhatni: a „Résumé” cím után magyar nyelvű összefoglalót közöl a 947–8. lapokon. Hasznos lett volna egy horvát nyelvű összefoglalás is.) A vászonkötésű szép könyv védőborítójára meglehetősen szerencsétlen dolog volt egy fiktív Zrínyi-ábrázolást nyomtatni, amely eredetileg I. Lipót császárt ábrázolta, amint erről a kötetbe helyezett cédula tájékoztat.

3. A magyar (irodalmi) nyelv kifejezőkészlete bizonyos folytonosságának a ZrSz. is tanúsítója. Ez a folytonosság a történeti nyelvészet egésze, a stíluskutatás számára is tanulságos. A következő példák a szóhasználat köréből jeleznek figyelemreméltó kapcsolatokat.

A *tűz* főnév egyik jelentése: '(szerelmi) szenvedély', és a példaszöveg: „De ki vagyon oly, kit szerelem nem győzhet? | Nem él, ki szerelem *tűzét* nem esmérhet”. Petőfi nyelvhasználatában is megvan a szenvedély kifejezésére szolgáló *tűz*-képzet: „A juhásznak .. Szerelem *tüze* ég fiatal szivében” (PSz. *tűz* 6. a.), „e szív, örök *tűzével*, Istenséged szent oltára lesz” (i. h.); s egy XX. századi felhasználás azt is mutatja, más szenvedély, érzelem kifejezésére is szolgálhat a *tűz* főnév: „S ti éjszaka örvényei s fekete *tűzei* szivemnek” (Füst Milán: Egy hellenista arab költő búcsúverse).

A mai magyar (fesztelen) köznyelv néhány éve használja (feltűnő gyakorisággal) az *úgymond* szót. Tizenegyszer fordul elő a BalSz.-ban, s mindannyiszor 'így szól(t)' jelentésben (példaképp: „Mondd meg, *úgymond*, uradnak, hogy ha szinte érthetetlen is, ugyan nem leszek azért világa-veszett, ugyan léssen azért szép szeretőm”). Petőfi Sándor mindössze kétszer használta, ugyanebben a jelentésben. Zrínyi egyszer élt vele: „Német és magyar fő sohasem lehet egy fő (*úgymond* [‘úgy írta, mondta’] Bonfin.)”. A hasonló jelentésű *egyem* ellenben hétszer lelhető föl. E mára kihalt szónak Zrínyi nyelvében való szerepkörére l. BEKE i. m. 2004. 145–7. Az *úgymond* hivatkozásige jelentése a kódexek korától a mai napig változóban van: már a kódexek korában megkezdődött mondatszóvá alakulása 'úgyszólván' jelentéssel (mai használatáról részletesebben l. BÜKY LÁSZLÓ, Az *úgymond* igealak használatának múltjából és jelenéből: MNyj. 38. 2000: 79–89).

Az *elmerít* szócikke a következő: „(átv) ~ *vmiben* 'okozza, hogy teljesen átadja magát vminek' Szerelem istene Delimánt vezeti, | Oda, hon nagy tűzben taszítani véli. |.. Cumilla ölben ottan *elmeréti*”. Valamelyest a képzet Petőfinél is megvan: „Ott állott a rózsa mellére akasztva, Mellyet Iluskája sírjáról szakasztá, Valami édesség volt érzésében, Ha János *elmerült* annak nézésében” (PSz. *elmerül* a.). S megint a XX. századból és ismét a szerelemre vonatkozóan: „Épp aznap, mikor sírtunk érted: *elmerültem* én is. Végláthatatlan | Gyönyörök szolgája lettem. Sötét tengerek fedik már tiszta ifjúságotam. | Egy hetiráé vagyok s mindörökre, érzem” (Füst Milán: Levél Oidiposz haláláról).

A ZrSz. *vérhullás, vérontás, vérpatak és vércataracta, vértó* szavai rendre a fegyveres harcral ténylegesen együtt járó vérontással kapcsolatosak: „Gázol rettenetesül Zrini vértóban, | *Vércataractákat* indít meg pogányban” (*vércataracta* a.). Petőfi nyelvhasználatában jobbára romantikájának félreérthetetlen szóhasználati jelei a *vér* szóval alkotott összetételek: *vérfolyam, vérfolyó, vérpad, vérpanoráma, vérrózsa, vérszem(ű), vérszolga, vértenger, vérvirág* (PSz.). Ezek egy vagy két előfordulásuk, így stílusalakító erejük különösen szembeötlő (az információelmélet alapján mondható: nagy a hírértékük).

Zrínyinél is föllelhető a *szív* főnévnek a szerelem fogalmával való együttes előfordulása (kontingenciája): „Cumilla szép haja megköttöze *szívét* | Ifju Delimánnak”; hasonlóképpen ebben a toposzban: „Vallyon oly nagyok-é Mongybél [= Vezúv] lángjai, | Mint égő *szívemnek* lángos hatalmai?” (*szív* 4). Láttuk, Füst Milán versében is az érzelmek nagysága hasonlóképpen a *tűz* és *szív* kapcsolatából alakul: „Ő én völgyem, hegyem, | S ő én szép, barna feleségem, | S ő lágy légi kéz, mely végisimítottad homlokomat, | S ti éjszaka örvényei s fekete *tűzei* *szívemnek*”.

A már az első magyar bibliafordításokból ismeretes a *megkeményíti a szívét* kifejezés, pl. MünchK. 99rb40: *m̃g kemeieitte o ziuuqet* (induravit cor eorum), amely egyszer van meg Zrínyi nyelvhasználatában: „... az elkerülhetetlen kéntelenség .. ugy annyira görögök *szívét keményítette* volna” (*keményít* a.). A kifejezés a magyar nemzeti nyelvhasználatban ma is eleven (l. *megkeményít* ÉKsz.²), vö. BÜKY LÁSZLÓ, „megkouézedet è nepnèc o ziuuq” – Egy lelkiállapot kifejezésének ötszáz éve (Nyr. 1987: 150).

Az *örvény* főnév a bűn fogalmához társul: „Sok bűnünk peniglen, mint levél a fákon, | Mint *örvény* tengeren” (*örvény* a.); egybevethető példa Füst Milántól: „Vidám csapat jött láncos botokkal | Egy palotából ... || Lánykák selyem bugyogóban s felöltözött urak: | Szép foguk között gyönyöztört bor! || Elcsendesedtem aztán: sírás fojtogat | S az *örvény* elragadott engem is!” (Karnevál).

A következő kifejezés nem csupán a költői-írói nyelvhasználat jellemzője: „még a vonítás után, | Amely neked való, | Mely nem panasz, de melyben mégis minden *dolgok lelke* szól. Oh vo-

níts nagy világ!” (Füst Milán: Kuttyák). És Zrínyi Miklós: „Mivel minden dolgoknak lelke a rend, a hadban is .. ez a legszükségesebb” (ZrSz. *lélek* 8 a.).

Egy adata van ’meghal’ jelentésben a *lehanyatlik* igének „Ült magassan s bizott [Mehmet basa], de lá [’lám’] *lehanyatlott*”; és évszázadok múlva ugyanezt használja Füst Milán is: „Gyenge a bánatos lélek és újból, újból *lehanyatlik*” (Nyilas-hava); továbbá: „a sűrű holdi korong | Halványan borul el s *lehanyatlik* a hajnali bolton...” (A mélyen alvó). Megjegyzem, Füst ezt a második idézetet később átalakította, így nála is voltaképpen egy *lehanyatlik* ige van. – Csokonai Vitéz Mihály is használja az igét: „Jaj nékem! *Hanyatlik* a’ Nap” (CsSz.). (A BalSz. nem tartalmaz [*le*]hanyatlik igét.)

E néhány példa valamelyest szemlélteti, milyen lehetőséget ad (irodalmi) nyelvünk vizsgálatához az írói szótárak anyaga.

4. Csupán e vázlatos ismertetés műfaji követelménye kívánja meg hangoztatni, hogy a XVII. századi nagy elődünknek, Zrínyi Miklósnak nyelvhasználatát érdemes volt szótárba foglalni. BEKE JÓZSEF e műve bizonyosan nem csupán Zrínyi szerteágazó (szép)irodalmi tevékenységének, hanem (mint korábban Bánk bán-szótára is) a magyar nyelv régi állapotának és közvetve a mainak jobb megismeréséhez is vezet. S e tekintetben cáfolja és megérteti a hajdani gróf szerénységét: „Nem irom pennával, | Fekete téntával, | De szablyám élivel, | Ellenség vérivel, | Az én örök hiremet” (*tinta* a.).

BÜKY LÁSZLÓ